

I

ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԱՅԻ ԳԻՐՔԸ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՎԵՆԵՏԻԿԻ
ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
(Հիմնադրման 300-ամյակի առթիվ)*

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Ֆրանսիական հայագիտության պանծալի անուններից է Վիկտոր Լանգլուան (1829–1869), որը, չնայած իր կարճատև կյանքին, թողել է հայագիտական հարուստ ժառանգություն¹: 1852–1853 թթ. ամբողջ մի տարի նա Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն Երրորդի հանձնարարությամբ ու նյութական աջակցությամբ ուղևորվել է Կիլիկիա և Փոքր Հայք ու մանրամասն ուսումնասիրել այդ վայրերի հայկական հուշարձանները, վանքերի գրադարանները և Փարիզ վերադարձել նյութական ու գիտական փաստերի հարուստ պաշարով²: Վ. Լանգլուան 1867 և 1869 թթ. հրատարակել է հայ պատմիչների ժողովածուի երկու ստվար հատորները³, աշխատություններ նվիրել հայկական դրամներին ու Կիլիկիայի հայոց թագավորների հրովարտականներին: Նա մեծ սեր է ցուցաբերել հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի նկատմամբ ու Նապոլեոն Երրորդին ահագանգել է հայկական մեծարժեք պատմական հուշարձանների նկատմամբ թուրքական վանդալիզմի դրսևորումների մասին: Վ. Լանգլուան իրականացրել է մի շարք հայ պատմիչների ֆրանսերեն թարգմանությունները՝ այդ գործի մեջ ներառելով խիստ կարող ուժեր: Օրինակ, Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը» նրա պատվերով ֆրանսերեն է թարգմանել նշանավոր հայագետ Մկրտիչ Էմինը՝ կցելով իր թարգմանությանը մեծարժեք առաջաբան: Նրա շնորհիվ ֆրանսերեն է թարգմանվել Կորյուն վարդապետի «Վարք Մաշտոցի» երկը, Ներսես Մեծի վարքը, Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի» երկրորդ գիրքը և հայ հին մատենագրության այլ արժեքներ: Վ. Լանգլուային ենք պարտական Գրիգոր Մագիստրոսի 83 թղթերի

¹ Ա. Դ ո լ ո լ ի ս ա ն յ ա ն. Վիկտոր Լանգլուան հայագետ, Երևան, 2003:

² V. Langlois. Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et la Petite-Arménie, pendant les années 1852–1853, Paris, 1854.

³ V. Langlois. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867, t. II, Paris, 1869.

Ֆրանսերեն թարգմանության համար՝ իհարկե մեծագույն մասը համառոտված տարբերակով⁴:

Նշանավոր հայագետը հատուկ աշխատություն է նվիրել պատմահայր Մովսես Խորենացուն՝ նրա “Հայոց պատմության” մեջ տեսնելով ինքնատիպ վավերականություն, և համոզված է, թե հետագա հայագետները նրան կկոչեն Մեծ պատմիչ⁵:

Վ. Լանգլուան, թերևս, առաջինն էր եվրոպական հայագետների մեջ, որ հատուկ հետազոտություն նվիրեց Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության գործունեությանը՝ սկսած սկզբնավորումից մինչև իր օրերը⁶: Դրանից հետո գրվել են բազմաթիվ աշխատություններ թե՛ հայերի և թե՛ օտարների կողմից: XX դ. հետազոտությունների մատենագիտությունն առկա է հայ միջնադարի մատենագրության մեծ նվիրյալ հայր Լևոն Զեքիյանի “Վենետիկ եւ հայերը” աշխատության մեջ⁷:

Վ. Լանգլուան այցելել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն, որի ակադեմիայի անդամ էր: Նա միաժամանակ եղել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պատվավոր անդամ, Թուրինի գիտությունների ակադեմիայի անդամ և ստացել է Ֆրանսիայի թագավորական Ասպետի շքանշան:

Վ. Լանգլուայի՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը ձոնված աշխատությունը լույս է ընծայվել հայագետի մահվանից անմիջապես հետո: Ուսումնասիրությունը յուրօրինակ երախտագիտության տուրք էր հայ միաբաններից՝ ուղղված հայ ժողովրդին այդքան նվիրված գիտնականի հիշատակին: Աշխատության վերջում հրատարակիչներն իրենց խորին ցավն են հայտնում առաջնակարգ հնագետի և հայ միջնադարյան գրականության մեծ գիտակի վաղաժամ մահվան առթիվ ու իրենց պարտքն են համարում կցել Վ. Լանգլուայի հայագիտական աշխատությունների համառոտ ցանկը:

Վ. Լանգլուայի՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը նվիրված աշխատությունն ունի խոսուն մի բնաբան, որը նա քաղել է Վիկտոր Հյուգոյի “Աշնան տերևներ” ժողովածուից (XXXIV).

Oui, c'est un de ces lieux ou notre cœur sont vivre
Quelque chose des cieux qui flotte et qui l'envire!

Այո՛, սա այն վայրերից է, ուր մեր սիրտը կյանքն է զգում,
Վերնականներից ինչ-որ բան, որ ծածանվում է ու արբեցնում:

⁴ V. Langlois. Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, auteur Arménien du XI siècle, Paris, 1869.

⁵ Ա. Դ ու լ ո ս ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 114:

⁶ V. Langlois. Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, Venise, 1869.

⁷ Լ. Զեքիեան. Վենետիկ եւ հայերը, Վենետիկ, 1990, էջ 144–150:

Վ. Լանգլուայի աշխատությունը բաղկացած է երկու գլխից: Առաջին գլուխը կոչվում է՝ «Միսիթարյան միաբանության Միսիթարի պատմությունը և Սուրբ Ղազար կղզու նկարագրությունը»: Երկրորդ գլխի խորագիրն է՝ «Հայաստանի և հայ գրականության պատմությունը վաղնջական ժամանակներից մինչև մեր օրերը»:

Փաստորեն, ֆրանսիացի հայագետը եվրոպական ընթերցողին մատուցում է երկու կարևոր ակնարկ՝

- 1) Միսիթարի, նրա հիմնած միաբանության համառոտ պատմությունը,
- 2) Հայաստանի ու նրա գրականության անցած ուղու դարավոր ընթացքը:

Այս գիրքը գրելիս Վ. Լանգլուան կուտակել էր հայերի պատմությանը, մատենագրությանն ու մշակույթին վերաբերող գիտելիքների անսպառ պաշար, քանզի, չնայած երիտասարդ հասակին, ստեղծել էր պատկառելի ու գիտական արժեք ունեցող հայագիտական կարևոր աշխատություններ:

Ուրբեր եղել են Վենետիկի Միսիթարյան միաբանությունում, ապա կհամոզվեն, որ տեղանքի և վանական այդ խիստ ինքնատիպ հաստատության նկարագրի մեջ որքան ճշգրտություն կա: Իրականում այն մի դրախտային հոգևոր բեկոր է Ադրիատիկի ծիծաղախիտ ալիքների ծփանքով շրջափակված: Լանգլուան հիացած է Սուրբ Ղազար կղզու պատճառած գեղագիտական տպավորությամբ: Կղզին մարդկային խնամքոտ ձեռքով մշակված է, ուր ամենուր մարդու աչքը շոյում է բազմատեսակ ու բազմագույն բուսականությունը՝ ծառեր, ծաղիկներ, թփեր: Կղզում տիրում է իդեալական կարգ ու կանոն, մաքրություն, մարդու հոգուն հանգստավետություն պատճառող խաղաղություն: Եվ այդ բոլորի հեղինակը միաբանության հիմնադիր Միսիթար Սեբաստացին է, որի կերպարն առ այսօր ու առհավետ մնալու է սրբացված ողջ հայության, նաև զարգացած ու քաղաքակիրթ մարդկության համար:

Վ. Լանգլուան, անշուշտ, ծանոթ էր Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոցի» Գ - հատորին, ինչպես նաև Ստեփանոս Ազոնցի՝ Միսիթար Սեբաստացու կյանքը պատկերող ստվարածավալ գրքին:

Հայագետներն ու Միսիթար Սեբաստացու կենսագիրները գիտեն, թե ինչ տառապանքների միջով է անցել Միսիթար Սեբաստացին, մինչև որ կարողացել է իրականացնել իր երիտասարդական տարիների երազանքը. ողջ Հայաստանի համար ստեղծել հոգևոր առաջընթացի հզոր մի կենտրոն: Բնականաբար, բարեպաշտ և ուսումնաստենչ պատանին պիտի գար բոլոր հայերի սրբազան հոգևոր կենտրոնը՝ Էջմիածին, տեսներ Արարատ լեռը, որն այնքան կապված է հայ ժողովրդի պատմության հետ: Էջմիածնից նա մեկնել է Խոր վիրապ, ապա Սևանի կղզու վրա եղած հոգևոր միաբանություն: Սակայն այդ վայրերում չի գտել իր ուսումնաստենչությունը բավարարող միջավայր և Աստվածամոր պատկերի առջև աղոթել է, որպեսզի վերջինս իրեն ճիշտ ճանապարհը ցույց տա: Ըստ Ազոնցի գրածի՝ այդ պահին նրա վրա

թմրությունն է իջել ու երևացել է Աստվածամոր տեսիլը⁸: Աստվածամայրը հարցրել է, թե ինչ է վերջինս խնդրում: Մխիթարը բացատրել է, թե ինչ է իրեն պետք, ու Աստվածամայրը խոստացել է կատարել նրա փափագը և անհետացել է: Պատանին սթափվել է, և այնուհետև այդ տեսիլը նրան ուղեկցել է ողջ կյանքում՝ դառնալով բոլոր վշտերի ու չարչարանքների մխիթարիչ: Այս միաստիկական պատմությունը թվում է իրական, որովհետև Մխիթար Սեբաստացին իր սիրանքի ճանապարհին հանդիպել է հալածանքների ու նախանձի դառնադետ բազում դրսևորումների, որոնք հնարավոր էր հաղթահարել միայն գերմարդ լինելու դեպքում:

Այդ լուսավոր մարդու կերպարը սիրելի է եղել հետագայի բոլոր առաջադեմ հայ մտավորականների համար: Մխիթարի անձով հիացած է եղել Միքայել Նալբանդյանը: Տեղին եմ համարում մեջբերել Մ. Նալբանդյանի «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանք» աշխատությունից՝ տպագրված «Հյուսիսսփայլի» 1858 թ. 5, 6, 11 համարներում և անավարտ մնացած գործից մի հատված. «Երբ որ Վենետիկում լսած էին, թե Մխիթարյանց վանքն ու եկեղեցին քարուքանդ են եղած տաճիկների ձեռքով, 1717-ին վենետիկյան ձերակույտը մշտնջենավոր ժամանակով պարզեց միաբանությանը Սուրբ Լազարոսի վանքը, մոտ մի ժամ հեռավորությամբ Մարկոսյան հրապարակից դեպի Լիդո: Մխիթարը և նորա աշակերտքը տեղափոխվեցան դեպի այդ կղզին, ուր եղած էր հառաջուց մի հիվանդանոց, ուստի հառաջացած է և անունս Սուրբ Լազարոս Մխիթարյան հոգևոր կարգի հիմնարկության օրին, այսինքն 1717 թվակ. սեպտեմբերի 8-ին: Այստեղ Մխիթարը հիմնարկեց մի նոր եկեղեցի և մի նոր վանք, որ կա և մինչև այսօր: Պատմում են, թե Մխիթարը մի գեղեցիկ կերպարանքով մարդ էր, հեզ և խաղաղ հոգով, բայց այս նորա հեզությունը և խաղաղասիրությունը առիթ է եղել, որ Հայաստանի արեղայքը մականվանել են նորան. «Լավ չէ». պատճառ, Մխիթարը տեսանելով մի անպատեհ բան, սովոր էր ստեպ կրկնել. «Լավ չէ, լավ չէ»⁹:

Այս տեղեկությունները գրեթե նույնությամբ գտնում ենք Վ. Լանգլուայի գրքում: Միայն թե հասկանալի պատճառով Մ. Նալբանդյանը խոր ցավով ու երկար գրում է, թե ինչ հալածանքների է ենթարկվել Մխիթար Սեբաստացին Պոլսի հայ հոգևորականների կողմից: Նալբանդյանը բացատրում է, թե Մխիթար Սեբաստացին իր անձր հազարավոր նեղությունների է մատնել, բամբասանքի ու հալածանքի ենթարկվել հանուն հայկական դպրության: Եվ ի հաստատումն իր ասածի՝ ներկայացնում է Պոլսի չորս վարդապետների ստորագրությամբ Իտալիա ուղարկված Մխիթարյան-

⁸ Ստ. Ազոնց. Պատմութիւն կենաց եւ վարուց տեառն Մխիթարայ Սեբաստացոյ Բաբունապետի և արքայի, Վենետիկ, 1810, էջ 48-49:

⁹ Մ. Նալբանդյան. Երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով, հ. 2, Երևան, 1980, էջ 236:

ների դեմ ուղղված ամբաստանագիրքը, որի վերնագիրն էր՝ «Տեղեկություն ի վերայ Մխիթարեանց՝ բնակելոց ի Վենետիկ»¹⁰:

Ստեփանոս Նազարյանը ևս շատ բարձր է գնահատել Մխիթարյան հայրերի հայ մատենագրությանը բերած նպաստը, որը դրսևորվել է գրաբարյան բնագրերի հրատարակումով և այլ լեզուներից կատարված ընտիր թարգմանություններով¹¹:

Վ. Լանգլուան հիացմունքով նկատում է, թե Սուրբ Ղազար կղզում իր միաբանությունն օրինակելի դարձնելու գերխնդրում Մխիթարը ցուցաբերել է չթուլացող եռանդ: Նա իր անձանձիր աշխատանքով օրինակ էր ծառայում միաբանների համար՝ նույնիսկ հանգստի ժամերը նվիրելով ինքնակատարելագործող ուսմանը: Թարգմանում էր աստվածաբանական գործեր, մատենագրական ու գիտական աշխատություններն իրագործում էր հմտորեն և իր հիմնած սպարանում լույս աշխարհ է բերում բազմաթիվ արժեքավոր հրապարակումներ: Եվ նրա բարեկարգ մենաստանն ավարտուն տեսք է ստանում 1840-ին, ու այդ թվականը դառնում է Մխիթարյան միաբանության վերջնական բարեկարգման տարի: Այդ մասին միաբանության հիմնադիրը վանքի սեղանատանը հայերենով ու լատիներենով թողնում է հետևյալ արձանագրությունը.

*Մենաստանս այս ըստ բոլորին
շինեալ եղև ի փառս փրկչին.
յաբբայութեան Սեբաստացոյ
Մխիթարայ վարդապետին:*

FUIT HOC MONASTERIUM TOTUM TEMPORE
MECHITHAR PETRI EX SEBASTE,
I ABBATIS EXTRUCTUM, AN. 1740¹².

Մխիթարյան միաբանության և Մխիթար Սեբաստացու կյանքի մասին ծավալուն գիրք է տպագրել նաև Հովհաննես Թորոսյանը: Այն հրատարակել է Վենետիկում 1901-ին՝ ի հիշատակ Մխիթարյան միաբանության հաստատման երկուհարյուրամյա հոբելյանին: Նա նշում է, թե որքան շքեղ ձևով է Մխիթարն ընկույզի փայտով պատել ու դրվագել հաստատության որմերը, դռները, սեղանները և ամբիոնները, ու սեղանատան դռան շրջանակի վերին մասի վրա քանդակել տվել միաբաններին ուղղված իր պատվիրանը.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 239–244:

¹¹ Ստ. Ն ա գ ա ղ ա ն. Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 306–307:

¹² V. L a n g l o i s. Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, p. 15.

Աստ լռութիւն է պահելի
 Եւ սուրբ Գրոց ուշ դնելի¹³:
 (Այստեղ պահել լռություն
 Եվ սուրբ գրքերի մասին մտածել)

Վ. Լանգլուան գրում է, թե Մխիթար Սեբաստացին վախճանվել է 1749-ին՝ 74 տարեկան հասակում և թաղվել հենց միաբանության եկեղեցում: Լ. Ջեքիյանը իր վերոհիշյալ գրքում զետեղել է Մխիթարի գերեզմանի նկարը՝ ներքևում գրելով. «Երաշնորհ Մխիթար Աբբահոր դամբանը Մր. Ղազարի եկեղեցիին բեմին վրա»¹⁴:

Ինչպես նշում է Լանգլուան, Մխիթարի մահից անմիջապես հետո ի պատիվ նրա միաբանությունը կոչվեց իր անունով՝ Մխիթարյան: Նա սկսում է թվարկել հետագա արքահայրերին՝ յուրաքանչյուրին տալով նրանց գործունեությունը բնորոշող գնահատականներ: Ստեփանոս Մելքոնի արքահայրության ժամանակ մի խումբ միաբաններ Բաբիկի գլխավորությամբ հեռանում են Վենետիկից և միաբանություն հիմնում սկզբում Տրիեստում, այնուհետև մշտապես հաստատվում Վիեննայում: Նրանք պահպանում են Մխիթարյան անվանումը և շարունակում Մխիթար Սեբաստացու հիմնած գործը:

1800 թ. Վենետիկի միաբանության առաջնորդ է դառնում Ազոնց Գյուվերը: Նա սերում էր հայ ազնվական ընտանիքից: Նրա արքահայրության ժամանակ առաջանում են լուրջ դժվարություններ: Պատճառն այն էր, որ Նապոլեոն Բոնապարտը նվաճվում է Իտալիան և փակում իտալական եկեղեցիները: Իմաստուն Ա. Գյուվերը կարողանում է շահել Ֆրանսիայի միապետի համակրանքը, և միաբանությունը ոչ միայն չի փակվում, այլև ստանում է հատուկ կարգավիճակ՝ կոչվում է Հայկական ակադեմիա:

Ա. Գյուվերին 1824-ին փոխարինում է Սուրբիաս Սոմալը, որը միաբանությանը հաղորդում է նոր շունչ: Հենց այդ թվերին հրատարակվում են միջնադարյան հայ մատենագրության մեծաքանակ երկեր, ինչպես նաև օտար երկրների գրականությունների բազում գլուխգործոցներ: Ս. Սոմալի նախաձեռնությամբ բացվում են Մխիթարյանների երկու գլխավոր վարժարանները՝ Վենետիկում և Պադովայում:

1846-ին Ս. Սոմալին փոխարինում է Գևորգ Հյուրմյուզյանը: Նա իր գործունեությամբ արժանանում է Ավստրիայի, Իտալիայի և Պարսկաստանի կառավարական բարձր պարգևների: Գ. Հյուրմյուզյանը եղել է հմուտ թարգմանիչ: Նրա շնորհիվ հայերը ծանոթացել են հին Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Բաբելոնի, Մարաստանի, Պարսկաստանի պատմություններին: Հենց այդ հիմքով էլ արժանացել է վերոհիշյալ երկրների կառավարությունների բարձր պարգևներին: Նա ֆրանսերենից թարգմա-

¹³ Հո վ հ. Թ ո թ ո ս յ ա ն. Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացու, Վենետիկ, 1901, էջ 376:

¹⁴ Լ. Ջեքիեան. նշվ. աշխ., էջ 81:

նել է Պիեռ Կոռնելի «Պոլիկտոս վկայ Հայկազն» երկը, որի հիման վրա գրվել է Գայետանո Դոնիցետիի «Պոլիկտոս» օպերան:

Վ. Լանգլուան նկարագրել է նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության կրոնավորների հագուստը: Հենց որ Ադրիատիկի ջրերի վրայով գոնդոլը հասնում էր Սուրբ Ղազար կղզուն՝ հայտնվում էր մի վանական Արևելքի հոգևորականների սև զգեստով՝ մեջքը սեղմված կաշվե գոտու մեջ, որից կախված էր աղոթքի համրիչը և ուղեկցում էր կղզու հյուրերին միաբանության տարբեր հաստիքների տեսարժան վայրերը՝ եկեղեցին, գրադարանը, պատկերասրահը, տպարանն ու այգին: Քնարական պատկերներով Լանգլուան ներկայացնում է Մխիթարի հիմնած միաբանության ողջ հմայքը՝ մեծ նոճիները, ջրի և բույսերի թափառ շրջունը, իսկ հորիզոնում երևում է գեղեցիկ Լիդո կղզին: Հայազետը նկարագրում է կղզում եղած արձանները և խորանները՝ զարդարող նկարները: Պատկերված են Տրդատ թագավորը՝ հայ առաջին քրիստոնյա թագավորը, մեկ ուրիշ նկար ներկայացնում է հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցին, որը նաև Սուրբ գրքերի թարգմանիչներից է, ինչպես նաև Հայաստանի նշանավոր կաթողիկոսը՝ Սահակ Պարթևը:

Միաբանության այցելուների վրա մեծ տպավորություն է թողնում, երբ եկեղեցու վանականները և նորրնձաները, հագած իրենց տոնական զգեստները, երգում են հին քրիստոնյա հեղինակների հոգևոր երգերը: Ունկնդրին թվում է, թե լսում է V դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու պատմության մեջ եղած գողթան երգերն ու բամբիռների ձայները: Ամեն օր Սուրբ Ղազարի միաբանները երեք անգամ գնում են եկեղեցի ժամասացության՝ առավոտյան ժամը հինգին, կեսօրին և ժամը երեքին՝ կեսօրից հետո:

Մխիթարյան միաբանությունն ունի շատ հարուստ գրադարան, որը բաղկացած է երեսուն հազար տպագրված գրքերից: Դրանց մեջ կային կրոնական, գրական, գիտական հազվագյուտ գրքեր: Մխիթարյաններն ունեն հին դրամների հազվագյուտ հավաքածու, որում կան Ասիայի տարբեր երկրների և հատկապես Հայաստանի թագավորների դրամները: Այնտեղ կարելի է տեսնել Գրիգոր XVI պապի հոյակապ արձանը: Մեծահարուստ Լազարովիչը միաբանությանն է նվիրել բիրմական մի հին պապիրուս: Դրա դիմաց կա շատ հզոր հեռադիտակ: Կա նաև եզրատական հին մումիա, որը նվիրել է նշանավոր Պոդոս-Բեկը Եզրատոսի տիրակալ Մահմեդ Ալիի նախարարը: Գրադարանի մուտքի մոտ Ռուսաստանի հայտնի հայ նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու ծովանկարն է, որը հիացմունք է պատճառում:

Միաբանության հիմնական հարստությունը հայկական երկու հազար ձեռագիր հատորներն են: Այդ հավաքածուն ամենահարուստն է ողջ Եվրոպայում: Բայց նման հարստություն կա նաև Մեծ Հայքի Էջմիածնում: Հայկական ձեռագրերը պահպանվում են մեծ խնամքով: Դրանք մազադաթի վրա են և հիացմունք են պատճառում իրենց գունավոր մանրանկարներով: Դահլիճի դռան վերևում Ֆրանսիայի միապետ

Նապոլեոն Երրորդի դիմանկարն է, որը գնահատում էր միաբանության օգտակար գործունեությունը:

Մխիթարի ժամանակներից սկսած՝ միաբանության տպարանը հրատարակում է տարբեր ժանրերի գրքեր, որոնք ուղարկում է Թուրքիա, Ռուսաստան, մինչև Հնդկաստան: Միաբանության տպագրած գրքերը միջազգային գրքի ցուցահանդեսներում շահել են մրցանակներ՝ Փարիզում (1855–1867), Ֆլորենցիայում (1861), Լոնդոնում (1862): Հենց այս տպարանում են հրատարակվել Մխիթարի Աստվածաշունչը և նշանավոր Մխիթարյանների գործերը, որոնց մեջ կան թարգմանություններ հին հունարենից, լատիներենից, իտալերենից, ֆրանսերենից և գրաբարից: Վերջապես դրանց մեջ են Եվսեբիոսի և Փիլոն Երբայեցու գրքերը, որոնց բնագրերը կորել են, և այսօր կան միայն դրանց հայերեն տարբերակները¹⁵: Բոնապարտի շնորհիվ ակադեմիա կոչվելուց հետո Մխիթարյանները ֆրանսիական ակադեմիայի օրինակով հրատարակեցին մի հսկայածավալ հայերենի բառարան: Խոսքը, անշուշտ, “Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի” հատորների մասին է: Ամեն ամիս նրանք հրատարակում են “Բազմավեպ” կոչված միաբանության ամսագիրը: Միաբանությունն իր շուրջն է համախմբում հայագիտությամբ զբաղվող նշանավոր գիտնականների, ինչպես Մարի Տելիստե Բրոսսեին, Հենրիխ Պետերմանին և ուրիշներին, որոնք դառնում են Մխիթարյան միաբանության անդամներից, այդ ակադեմիայի կազմում են նաև լորդ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը և նշանավոր արևելագետ Սիլվեստր Սասին:

Վանական կրթությունն ունի երեք աստիճան: Առաջին աստիճանում երեխաները սովորում են մինչև 17 տարեկանը: Նրանց դասավանդում են հումանիտար առարկաներ ու եվրոպական լեզուներ, մաթեմատիկա, պատմություն և կրոն: Երկրորդ աստիճանում երիտասարդներ են, որոնք ուզում են դառնալ հոգևորական. նրանք սովորում են հռետորական արվեստ, լատիներեն, ճշգրիտ գիտություններ: Երրորդ աստիճանը նորընծաների համար է, որոնք սովորում են փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, հունարեն և այլն: Այս աստիճանում սովորողները հանձնում են ավարտական քննություն և ստանում հոգևոր աստիճան: Երկար տարիներ միաբանությունում մնալուց հետո հոգևոր հայրերն ուղարկվում են առաքելական քարոզչության՝ նախապես արբահորից ստանալով վարդապետի տիտղոսը¹⁶:

Միաբանության այգու մի հատվածում կա խաղողի այգի, որի պտուղներից միաբանները ստանում են սպիտակ գինի՝ այն պատարագի ժամանակ օգտագործելու համար, և այդ գինին ունի ազգային ու աստվածաշնչային անուն՝ Արարատ:

XIX դարում Մխիթարյան միաբանությունը շատ հայտնի էր կրթված եվրոպացիներին: Հովի. Թորոսյանը գրում է, թե Մխիթար Աբբան ուներ նաև ճարտարապետական հմտություն: Նրա կառուցած վանքը գեղեցիկ էր, այն տեսնելու էին գալիս շա-

¹⁵ V. L a n g l o i s. Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, p. 29.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 31:

տերը՝ իշխաններ, դեսպաններ, ծիրանավորներ, նվիրակներ և այլն, ու Մխիթարի հանձարի և կարողության վրա հիացած՝ վերադառնում էին¹⁷:

Վ. Լանգլուան նշում է, թե եկեղեցու ավագ խորանի ետնամասում կան մի քանի համեստ շիրիմներ, որոնցում թաղված են Արևելքի ուխտավորներ, որոնք փափագել են թաղվել Արարատի խաղողի թփերի տակ, որը փոխարինել է իրենց բացակա հայրենիքին:

Միաբանությունն ունեցել է հատուկ մատյան, որի մեջ նշանավոր այցելուները՝ թագավորներ, միապետեր, համեստ այցելուներ թողել են իրենց տպավորությունները: Այդ մատյանում առաջին ստորագրությունը լորդ Բայրոնինն է, նրանից հետո ստորագրել են Ավստրիայի կայսերն ու կայսրուհիները, Արևմուտքի իշխաններ, գորահրամանատարներ, նշանավոր գրողներ, որոնք փառաբանել են Վենետիկի գեղեցկությունը՝ հիահրաշ պալատներով ու գաղտնախորհուրդ գոնդոլներով:

Ինչպես պարզ երևում է Վ. Լանգլուայի գրքի վերնագրից՝ հեղինակը համառոտ ակնարկ է ներկայացնելու եվրոպական ընթերցողին Հայաստանի պատմության ու գրականության վերաբերյալ: Հետևաբար, հետազոտության երկրորդ բաժինը նվիրված է Հայաստանի պատմությանն ու գրականությանը՝ հին ժամանակներից մինչև նոր օրեր:

Պատմական ակնարկը լիովին համահունչ է Սեն-Մարտենի «Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության հիշատակարանների» I հատորին¹⁸: Հայաստանում է գտնվում բիբլիական Արարատ լեռը, որի վրա կանգնել է Նոյի տապանը: Հայաստանն ընդգրկում է մի հսկա տարածք, որը բաղկացած է Մեծ Հայքից ու Փոքր Հայքից: Բացի այդ՝ Կիլիկիայում հայերը երեք հարյուր տարի ունեցել են իրենց ազգային թագավորությունը: Մեծ Հայքը բաղկացած է 15 նահանգներից, որոնք իրենց հերթին բաժանված են գավառների: Մեծ Հայքի նահանգներն են՝ Բարձր Հայք, Տայք, Գուգարք, Ուտիք, Չորրորդ Հայք, Տուրուբերան, Այրարատ, Վասպուրական, Սյունիք, Արցախ, Փայտակարան, Աղձնիք, Մոկք, Կորդույք, Պարսկահայք¹⁹: Սակայն XIX դարում Հայաստանի տարածքային բաժանումն այլ էր: Հայաստանի արևմտյան մասն անցել է Թուրքիային, և այդ հատվածի հիմնական քաղաքներն էին՝ Էրզրումը, Կարսը, Բայազետը, Վանը, Դիարբեքիրը: Ռուսները պարսիկներից նվաճել են Հայաստանի արևելյան մասը, որն ընկած է Քուռ և Արաքս գետերի միջև, ընդհուպ դրանց գետախառնումը: Արևելյան Հայաստանի քաղաքներն են՝ Երևանը, Նախիջևանը, Աստապատը, Շաքին, Շիրվանը, Շամախին, Բարդան և Էջմիածնի վանքը²⁰: Վ. Լանգլուայի գրքի այս հատվածն այսօրվա Հայաստանի Հանրապետության և

¹⁷ Հ ն վ հ. Թ ո ռ ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 382:

¹⁸ J. Saint-Martin. Mmoires historique et gographique sur l'Armmie, t. I, Paris, 1818.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 36:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

Արցախի Հանրապետության համար ունի ռազմավարական նշանակություն: Ավելին, նա նշում է, թե ռուսները գրավել են նաև Վասպուրական նահանգի մի մասը:

Հին Հայաստանն ունեցել է շատ նշանավոր քաղաքներ, որոնք են՝ Կարինը (թուրքերը կոչում են Էրզրում), Բագրատունիների մայրաքաղաք Անին (ավերակները ճանապարհորդների հիացմունքի առարկան են), Վաղարշապատը (որտեղ գտնվում է Էջմիածնի վանքը), Վանը, Ուռհան կամ Եդեսիան (հայ թագավոր Արգարի մայրաքաղաքը), Մծբինը և, վերջապես, Երևանը: Հայաստանի պետությունը հիմնել է Հայկ նահապետը, որը Թորգոմի որդին էր, վերջինս էլ սերում էր Նոյի որդի Հաբեթից: Հայաստանն արդեն 2000 տարվա պատմություն ուներ, երբ ընկավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու տեղապահներից մեկի իշխանության տակ: Երկիրը հետո անցավ Սելևկյաններին: Վ. Լանգլուան հիացմունքով է խոսում Տիգրան Երկրորդի մասին, որը արքայից արքա էր, ստեղծել էր մեծ կայսրություն, անգամ հաղթել Հռոմին: Ըստ Խորենացու՝ ներկայացվում է Արգար թագավորի քրիստոնյա լինելը դեռևս Հիսուս Քրիստոսի կենդանության օրոք: Սակայն ողջ Հայաստանը քրիստոնյա է դառնում Արշակունի Խոսրովի որդի Տրդատ Մեծի ժամանակ, որին քրիստոնյա է օծում Գրիգոր Լուսավորիչը: Հայաստանը ծաղկուն վիճակում էր Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորիչի օրերին, երբ պարսիկները ձեռնարկում են Հայաստանում տարածել զրադաշտական կրոնը: Արշակ Երկրորդը՝ Տիրան արքայի որդին, կարողանում է հաղթել պարսիկներին, սակայն պարսիկները նրան պատժում են, և Հայաստանը բաժանվում է Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև:

Հայաստանի ազգային ոգին բարձրացնում է Սուրբ Ներսեսի աշակերտ Մեսրոպը՝ ստեղծելով հայոց այբուբենը: Վ. Լանգլուան նշում է, թե հենց այդ այբուբենի ու դրա տառերով ստեղծված մատենագրության շնորհիվ և իրենց կրոնին հավատարիմ մնալով՝ հայերը հարատևեցին դարերով: Հայաստանը դառնում է մարզպանական երկիր՝ կորցնելով Արշակունիների թագավորությունը: Բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսը և նրա հաջորդները շատ պատերազմներ են մղում պարսիկների դեմ՝ Հայաստանը լիովին իրենց ենթարկելու համար: Բյուզանդական ու պարսկական լծին փոխարինելու է գալիս արաբականը, որի դեմ պայքարն ավարտվում է հայերի հաղթանակով, և Հայաստանում հիմնվում է Բագրատունիների հայկական թագավորությունը: Հայկական այդ գերդաստանի մասին հետաքրքիր փաստ է հրապարակում անգլիացի նշանավոր հայագետ Չարլզ Դաուսերը՝ իր «Մայաթ-Նովա» մենագրության մեջ: Նա գրում է, թե Բագրատունի թագավորական գերդաստանը, որի հիման վրա առաջացավ վրացականը, համարվում է աշխարհի ամենահին ու երկարակյաց թագավորական տունը և որի ազնվականությունը Ֆրանսիայում առ այսօր

պաշտոնապես ճանաչվում է (“... the Bagratids count as the most ancient and durable royal house in the world, its nobility officially recognized in France till the present day”)²¹:

Վ. Լանգլուան ցավով է խոսում մոտ երկու դար տևած հայ Բագրատունիների թագավորության անկման, Գագիկ Երկրորդին Կոստանդնուպոլիս կանչելու, դավադրաբար ձերբակալելու, աքսորելու և ապա սպանելու մասին²²:

Կիլիկյան հայկական թագավորությունը մեծ դեր է խաղացել խաչակիրներին օգնելու գործում: Մոտ 300 տարի տևելուց հետո նրա վերջին թագավորը՝ Լևոն Լուսինյանը, գերվում է Եգիպտոսի մամլուկներից, դեգերում Եվրոպայում և ապա իր մահկանացուն կնքում Փարիզում՝ 1392-ին: Դրանից հետո Հայաստանն ամբողջությամբ ընկնում է մահմեդական լծի տակ, մինչև որ Հայկի ստեղծած հնագույն պետության մի զգալի մասն անցնում է ռուսական տիրապետության ներքո:

Վ. Լանգլուան գրում է հեթանոսական շրջանի հայ գրականության մասին, որը ստեղծել էին հին գուսանները, և որից շատ քիչ բան է հասել: Նա համառոտ ներկայացնում է հայ գրականության ընթացքը քրիստոնեության ընդունումից մինչև Մխիթարյան միաբանության հեղինակները: Թվարկում է քրիստոնյա հայ հեղինակներին՝ տողատակում նշելով, թե ինչ հայերեն տպագիր գրքեր է օգտագործել: Այդ գրքերը և՛ XVIII դարից են և՛ XIX: Տպագրված են Կոստանդնուպոլսում, Վենետիկում, Հռոմում, Ամստերդամում, Միլանում, Մադրասում, Նոր Նախիջևանում: Լանգլուան հիրավի հսկայական աշխատանք է կատարել սեղմ ծավալի մեջ այդքան մեծ ընդգրկում ունենալու համար: Նրա կարծիքով V դարի հայ մատենագրության ծաղկումը պայմանավորված էր IV դարի նախապատրաստական քրիստոնեական շրջանով: Մաշտոցյան գրերի ստեղծումից հետո թարգմանվեցին քրիստոնեական կրոնի սրբազան գրքերը:

Վ. Լանգլուան նշում է, թե Հայաստանի հոգևոր վերածննդի և գիտական առաջադիմության մեջ հսկայական էր հայոց պետականությունը ներկայացնող Վռամշապուհ արքայի դերը, որի շնորհիվ այդքան դպրոցներ բացվեցին ողջ Հայաստանում, նաև Հռոմ, Աթենք, Ալեքսանդրիա ուղարկվեցին հայ ուսանողներ՝ ուսման մեջ կատարելագործվելու նպատակով: Նա շատ բարձր է գնահատում Եզնիկ Կողբացու “Եղծ աղանդոցը”, որը բացառիկ փաստեր է հայտնում հին հեթանոսական հավատների, պարսից գրադաշտականության, հույն փիլիսոփաների ուսմունքների, Մարկիոնի և Մանիի ուսմունքների մասին²³:

Հայագետը հիացած է Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմությամբ”: Հայ պատմահոր մատյանը հրաշալի փաստեր ունի Ստրեպտանի, Պարսկաստանի, Հռոմի, Հու-

²¹ C h. D o w s e t t. Sayat-Nova, An 18th – Century Troubadour, Lovanii, 1997, p. 87.

²² V. L a n g l o i s. Notice sur le couvent Arménien de l’île s. Lazare de Venise, p. 44.

²³ Նույն տեղում, էջ 49:

նաստանի և այլ պետությունների մասին²⁴: Դավիթ Անհաղթը, որն իր ժամանակի փիլիսոփաների մեջ շատ հռչակավոր էր, հայերեն է թարգմանել Արիստոտելի գործերը:

V դարի մատենագրությունից հիշատակվում են Մամբրե Վերծանողը, Գյուտ կաթողիկոսը, Հովհան Մանդակունին, Եղիշեն: Վ. Լանգլուային բացի Եղիշեի պատմությունից հայտնի են նրա աստվածաբանական գործերը, որոնք նա անվանում է սքանչելի (*charmantes*)²⁵: Ի վերջո, հիշատակում է Ղազար Փարպեցուն, որը գրել է 484-ի պարսիկների դեմ հայերի ապստամբության մասին:

V դարի պտղաբեր մատենագրությունից հետո VI դարն անպտուղ էր, որը պայմանավորված էր քաղաքական անբարենպաստ պայմաններով: VI դարի հայ իրականության համար կարևոր էր կաթողիկոս Մովսես Երկրորդ Եղվարդեցու կողմից հայոց տոմարի ընդունումը, որով հաստատուն մնաց հայոց եկեղեցու անկախությունը: VI դարում հիշատակվում է նաև Պետրոս Սյունեցին՝ իր բազմապիսի գործերով:

VII դարի հեղինակներից հիշատակվում են Կոմիտաս կաթողիկոսն իր Հռիփսիմյան կույսերին նվիրված գեղեցիկ քերթվածով, Հովհան Մամիկոնյանը՝ Տարոնի պատմությամբ, Մովսես Կաղանկատվացին՝ “Աղվանից աշխարհի պատմությամբ”, Անանիա Շիրակացին որպես աստղագետ, մաթեմատիկոս, չափ ու կշռի մասին գործերով, հատկապես թվաբանության դասագրքով:

VIII դարում ստեղծագործել է կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717–728), որը կոչվել է Բմաստասեր: Հեղինակել է թղթեր, եկեղեցական կանոններ և կազմել է “Կանոնգիրք Հայոց” ժողովածուն: Գրել է նաև շարականներ:

VIII դարում է գործել նաև Սյունիքի արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Սյունեցին, որը բազմաթիվ գործեր է թարգմանել հունարենից:

IX դարում Բագրատունիները իմաստուն քաղաքականությամբ վերականգնում են Հայոց պետականությունը: Այդ դարի վերջում Հովհաննես Դրասխանակերտցին, հետևելով Մովսես Խորենացուն, գրում է ամբողջական “Հայոց պատմություն”: Վ. Լանգլուայի կարծիքով թեպետ Թովմա Արծրունու “Պատմութիւն տանն Արծրունեաց” երկը նվիրված է Արծրունիներին և նրանց փառքին, սակայն շատ ճշգրիտ փաստեր է պարունակում ողջ Հայոց պատմության վերաբերյալ²⁶:

X դարում հիշատակվում է Մեսրոպ Երեցը, որը գրել է սուրբ Ներսես Մեծի կյանքի պատմությունը: Այդ դարի հեղինակ է Ստեփանոս Ասողիկն իր պատմությամբ: Նույն ժամանակ է ստեղծագործել վսեմ, պերճաբան քերթող Գրիգոր Նարեկացին, ո-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 50:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 51:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

րին հայագետն անվանում է հայերի Պինդարոս²⁷: Վերջինս (518–438 ն.Ք.ծ.) հույն քնարերգու էր, որն իր շքեղ ներբողները նվիրել է հունական օլիմպիական խաղերին: Պինդարոսն իրար է միացրել Հունաստանի անցյալի ու ներկայի փառքերը և փառաբանել աստվածներին, ժամանակակիցներին տվել բարոյահոգեբանական դասեր: Աստվածներից հատկապես նվիրվածություն է ցուցաբերել Ապոլոնին: Պինդարոսն իր պոեզիայով, որը գրված է քնարական արձակով, վեր է բարձրացել հունահռոմեական գրականության բոլոր ժամանակներից²⁸:

Հիրավի, Վ. Լանգլուայի այս համեմատությունը Պինդարոսի և Գր. Նարեկացու ստեղծագործությունների միջև տեղին է: Հայագետը հատկապես հավանում է Վենետիկում լույս տեսած Գր. Նարեկացու այն ժողովածուն, որը կազմել է Գաբրիել Ավետիքյանը՝ կցելով անհրաժեշտ ծանոթագրություններ²⁹:

XI դարում հռչակավոր է եղել Գրիգոր Մագիստրոսը, որի տարբեր թեմաներով գրված բազում թղթերում երևում է հեղինակի էրուդիցիան. նա քերական էր, բանաստեղծ, նաև թարգմանիչ: Վ. Լանգլուան հիշատակում է Պետրոս Գետադարձի շարականները, Անանիա Սանահնեցու մեկնությունները, Գրիգոր Վկայասերին, որը թարգմանել է հունական և ասորական վկայաբանությունները:

XII դարը հայ գրականության մեջ նշանավորում է նոր վերելք: Գրիգոր Երրորդ կաթողիկոսը՝ Ներսես Շնորհալու եղբայրը, թողել է հայոց եկեղեցուն նվիրված շարականներ:

XII դարի հայ գրականությունը զարդարում է Ներսես Շնորհալին, որին արքա Վիլեֆրոյը և Վիլոտը համարում են Հայոց եկեղեցու հայրերից ամենապերճախոսը³⁰: Նա գրել է ծավալուն պոեմներ, հատկապես մի վսեմ ողբ Եդեսիայի առման վերաբերյալ, Հայաստանի պատմությունը ներկայացնող չափածո վիպասանություն, որը գրել է շատ երիտասարդ հասակում: Նրա չափածո քերթվածները ստեղծվել են ամենատարբեր սյուժեներով: Նույնքան հայտնի են նրա արձակ գործերը՝ նամակները: Ներսես Շնորհալու մի աղոթքը ծանոթ է ողջ քրիստոնյա աշխարհին, որովհետև թարգմանված է աշխարհի 36 լեզուներով (խոսքը “Հաւատով խոստովանիմ” աղոթքի մասին է): Լանգլուան Ներսես Շնորհալուն կոչում է Հայաստանի Ֆենելոն: Ֆրանսուա Ֆենելոնը (1651–1715) բարձրաստիճան հոգևորական էր և թողել է բազմաժանր ու հարուստ գրական ժառանգություն, ինչպես Ն. Շնորհալին: Նա գրել է արձակ առակներ, թղթեր, եղել է նվիրյալ քրիստոնյա, ճիշտ Ն. Շնորհալու նման: Ֆենելոնին համարում են XVIII դարի ֆրանսիական ուտոպիստ մտածողների նախակարապետը³¹:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

²⁸ The Reader's Companion to World Literature, second edition, London, 2002, p. 561.

²⁹ V. Langlois. Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, p. 55.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 57:

³¹ Petit Robert – 2, Paris, 1988, p. 633.

XII դարի գրողներից է Սամվել Երեցը կամ Անեցին, որը գրել է տիեզերական պատմություն (ժամանակագրություն)՝ աշխարհաստեղծումից մինչև 1179 թվականը:

Մխիթար Հերացին եղել է XII դարի նշանավոր բժշկապետ, որի «Ջերմանց մխիթարութիւն» աշխատության մեջ առկա են հին հույների, պարսիկների և արաբների բժշկական հմտությունները:

XII դարի նշանավոր մատենագիրներից է Ներսես Շնորհալու զարմիկ Գրիգոր Տղան (նա Ն. Շնորհալու Վասիլ եղբոր որդին էր), որը բազմաթիվ թղթերի և բանաստեղծությունների հեղինակ է: Այդ թղթերից մեկն ուղղված է բյուզանդական կայսերը և մերժում է միարարական շարժումն ու եկեղեցիների միացումը:

Նույն դարի բանաստեղծ և գործիչ Ներսես Լամբրոնացին, ընդհակառակը, կողմ էր երկու եկեղեցիների միացմանը: Նա թողել է հարուստ դավանաբանական ժառանգություն, կատարել է թարգմանություններ լատիներենից: Հատկանշական է նրա բանավիճային ճառը՝ ուղղված Կիլիկյան Հայաստանի արքա Լևոնին:

Վերջապես XII դարի մատենագրության մեջ փայլում է Մխիթար Գոշն իր 190 առակներով, որոնք աչքի են ընկնում իրենց հստակությամբ: Նա նաև գրել է քաղաքացիական օրենքներին վերաբերող դատաստանագիրք:

XIII դարի հայ գրականությունը հարուստ է գրական անուններով, որոնց մեջ ավելի երևելիներին է անդրադառնում Վ. Լանգլուան: Նրանք են Գրիգոր Սկևռացին, որը ներբողյան է նվիրել Ներսես Լամբրոնացուն, գրել է հոգևոր երգեր: Մխիթար Անեցին գրել է Հայաստանի, Վրաստանի և Պարսկաստանի հին ժամանակների պատմությունը: Հովհան Վանականը գրել է Հորի գրքի մեկնությունը, և շատ ցավալի է, որ նրա գրած պատմությունը թաթար-մոնղոլների արշավանքների մասին, անհետ կորել է: Հայագետը Վարդան Մեծին շփոթում է Վարդան Այգեկցու հետ և գրում է, թե նրա հիանալի առակներից 45-ը ֆրանսերեն է թարգմանել Սեն-Մարտենը: Վարդան Արևելցին գրել է տիեզերական պատմություն՝ աշխարհի արարումից մինչև 1267 թ. և զանազան մեկնություններ: Իսկ XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրել է մի պատմություն, որը սկսվում է Տրդատ արքայից և հասնում է Հեթում Առաջինին՝ այսինքն 300 թ. մինչև 1260-ը: Այս պատմության մեջ ուշագրավ հատվածներ կան արաբներին, թուրքերին ու թաթարներին վերաբերող: Իսկ Մաղաքիա Արեղայի պատմությունը նկարագրում է թաթարների արշավանքը դեպի Հայաստան՝ մինչև 1272 թվականը:

Վահրամ Բարունին՝ Լևոն Երրորդի քարտուղարը, չափածո ձևով շարունակում է Ներսես Շնորհալու «Վիպասանութիւն» պոեմը՝ հասցնելով մինչև 1280 թվականը: Հայ միջնադարի դասական հեղինակ Հովհաննես Երզնկացին եղել է քերական, մեկնիչ, տոմարագետ, բանաստեղծ, փիլիսոփա-աստվածաբան:

Ստեփանոս Օրբելյանը գրել է Սյունիքի պատմությունը, որի մի հատվածը միայն Մաղրասի 1776 թ. հրատարակությունից թարգմանել է Սեն-Մարտենը:

Գրիգոր Անավարզեցին՝ Սսի կաթողիկոսը, գրել է վկայաբանություններ:

XIV դարում կան շատ հեղինակներ, որոնցից քչերին է հիշատակում Վ. Լանգլուան: Նրանք են՝ Հեթում պատմիչը, որը ֆրանսերենով շարադրել է Չինգիզ խանի պատմությունը, և մյուսը՝ բանաստեղծ Խաչատուր Կեչառեցին, որը չափածո հատվածներ է գրել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կենսագրության համար:

XV դարում Թովմա Մեծոփեցին ժողովրդական լեզվով շարադրել է թաթարների պատմությունը՝ հասցնելով մինչև 1447 թվականը: Իսկ նույն դարի բժիշկ Ամիրդովլաթը՝ նշանավոր բժշկապետը, շարադրել է հիվանդությունների բուժման եղանակները:

Արժանահիշատակ չհամարելով ուրիշ, ավելի երկրորդական մատենագիրների մասին խոսելը՝ Վ. Լանգլուան անցնում է հայ դպրոցներին ու տպարաններին:

Հռոմի պապի պրոպագանդիստները 1623-ին դպրոց են բացում Էջմիածնում, իսկ 1655-ին՝ Լեհաստանի Լվով քաղաքում:

Եվրոպայում և Ասիայում սկսում են բացվել հայկական տպարաններ: Դրանք սկսում են գործել Լվովում (1616), Միլանում (1624), Փարիզում (1633), Նոր Ջուդայում (1640), Լիվոռնոյում (1640), Ամստերդամում (1660), Մարսելում (1673), Կոստանդնուպոլսում (1677), Լեյպցիգում (1680), Պադովայում (1690): Դրանց մեջ նշանավորագույնը Հոլանդիայի տպարանն էր:

XVII դարում Ստեփանոս Լեհացին լատիներենից գրաբար է թարգմանում Դիոնիսիոս Արեոպագացու աշխատությունները և այլ գործեր: Մեկ ուրիշ լեհահայ գրում է ստվարաձավալ հայերեն-լատիներեն բառարան:

Առաքել Դավրիժեցին շարադրում է իր ապրած ժամանակի պատմությունը՝ 1601–1662 թթ.:

Ավելացնելով որոշ այլ մատենագիրների անուններ՝ իր գրքի վերջին հատվածները հայազետը նվիրում է Մխիթարյան միաբանության գրողներին ու թարգմանիչներին³²: Բոլոր աշխատությունների մեջ առանձնանում է Սուրբիաս Սոմալի „Quadro della letteratura armena” գիրքը („Tableau de la litterature arménienne” – “Հայ գրականության նկարագիր”): Այս գրքում Սոմալը ճշգրիտ ու տրամաբանված ներկայացնում է հայ գրականության ընթացքը դար առ դար: Այս աշխատությունն անգին է հատկապես օտարերկրացիների համար:

Վ. Լանգլուան բարեխղճորեն ներկայացնում է իրեն հայտնի հայազետների անունները՝ սկսած XIV դարի Բարթելեմեյ Բոլոնացուց, որին հետևում են Ֆրանսուա Ռիվոլան (XVIIդ.), Կղեմես Գալանոսը, Հակոբ Վիլոտը, ֆրանսիացիներ Մաթյուրին Լակրոզը, Բլամոն Վիլեֆրոյը, Շրոդեր գերմանացին, անգլիացի Վիսթոն եղբայրները, որոնք թարգմանել են Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմությունը”, և լորդ Բայ-

³² V. Langlois. Notice sur le couvent Arménien de l'île s. Lazare de Venise, pp. 67–76.

րոնք: Նա չի մոռանում նշել, թե Եվրոպայի հայագիտությանը մեծ զարկ է տվել Սեն-Մարտենը, որից հետո հատկապես Ֆրանսիայում հայագիտությունը ստացավ մեծ զարգացում: Նա հիշատակում է իրեն ժամանակակից հայագետներին՝ Բրոսսեին, Բորեին, Կապելետիին, Նյումանին, Պետերմանին, Վելթին, Նևին և Դյուլորիեին: Հայաստանը ներկայացրել են նաև եվրոպացի ճանապարհորդներ Շարդենը, Տուրնեֆորը, Ժոբերը և Կլապրոտը³³, Թեքսիեն, Բրոսսեն, Աբիխը, Վագները, Խանիկովը և ուրիշներ:

Հայագետն ասում է, թե օտարները շարունակում են խիզախորեն հայտնագործել աշխարհի առաջին քրիստոնյա երկիրը և այն ժողովրդին, որը գրկաբաց ընդունեց խաչակիրներին, որոնք եկել էին Քրիստոսի գերեզմանն անհավատների ձեռքից ազատելու:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը նվիրված Վ. Լանգլուայի աշխատությունն այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական, ճանաչողական ու բանասիրական արժեքը:

КНИГА ВИКТОРА ЛАНГЛУА, ПОСВЯЩЕННАЯ КОНГРЕГАЦИИ МХИТАРИСТОВ
ВЕНЕЦИИ
(К 300-летию основания)

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫН

Резюме

Известный французский арменовед XIX века Виктор Ланглуа (1829–1869) оставил, несмотря на короткую жизнь, богатое научное наследие. В 1867 и 1869 гг. были опубликованы его сборники, посвященные армянским историкам. Он был специалистом по армянским монетам, опубликовал грамоты армянских царей Киликии, изучил исторические памятники Киликийской Армении, в 1852–1853 гг. целый год путешествовал по главным историческим местам этой страны. Армянские Мхитаристы издали посмертно его труд “Notice sur le couvent arménien de l’ole Saint Lazare de Venise”, который должен был ознакомить европейского читателя с Конгрегацией Мхитаристов Венеции, ее основоположником Мхитаром Себастиани, а также с историей и литературой армянского народа. В. Ланглуа был членом академии Конгрегации Мхитаристов, бывал в Венеции и поддерживал постоянную связь с членами Конгрегации, которые особенно помогли ему в трудном деле перевода на французский язык писем Григора Магистроса. Для В. Ланглуа Мовсес Хоренаци был безоговорочным авторитетом, которому он посвятил специальное исследование и был уверен, что когда-нибудь арменоведы

³³ Նույն տեղում, էջ 76:

будущего назовут его Великим историком, поскольку его труд представляет международную ценность.

В книге, посвященной Конгрегации Мхитаристов Венеции, автор сумел показать читателям тот трудный путь, который преодолел обладатель неординарной светлой мысли и инициативы, почти сверхчеловек Мхитар Себасти, который в 1717 г. получил в дар от Венецианского Сената остров Святого Лазаря и своим неустанным, созидательным трудом превратил его в центр науки и просвещения. Мхитар Себасти был строг к самому себе и того же требовал от членов Конгрегации. В. Ланглуа представляет достижения Конгрегации при аббатстве Мхитара, Степаноса Агонца и Г. Урмузяна, когда слава членов академии Конгрегации распространилась по всей Европе, а плоды ее трудов достигли Армении и всех тех стран, где были армянские поселения.

Вторая часть книги посвящена истории и литературе армянского народа, начиная с IV века до начала XIX века. Книга свидетельствует о том, как хорошо французский арменовед был знаком с печатной литературой своего времени, с армянскими историками, с армянской переводной литературой и с рукописями.

Труд В. Ланглуа о Конгрегации Мхитаристов Венеции и сегодня не утратил своей научной и филологической ценности.

THE BOOK OF VICTOR LANGLOIS ABOUT THE MKHITARISTS'
CONGREGATION OF VENICE
(On the 300th anniversary of foundation)

AELITA DOLUKHANYAN

S u m m a r y

Victor Langlois (1829–1869), the well-known French Armenologist of the 19th century, left us a rich scientific legacy though he lived a short life. In 1867 and 1869 he published two collections of works devoted to Armenian historians. He was specialized in Armenian coins, published the charts of Armenian Cilician kings and studied the historical monuments of Cilician Armenia; in 1852–1853 he spent an entire year travelling in the main historical regions of this country. Armenian Mkhitarists published his work *Reference about the Armenian Monastery of the Saint-Lazarus Isle of Venice* which was aimed at getting the European reader acquainted with the Congregation of the Venice Mkhitarists, its founder Mkhitar Sebastatsi, as well as with the history and the literature of the Armenian people. V. Langlois was the member of the Mkhitarist Congregation Academy; he visited Venice and maintained a permanent relationship with the Congregation members who especially helped him to translate into French the *Epistles* of Grigor Magistros. Movses Khorenatsi was for him an

undeniable authority to whom he devoted a special study, being sure that the Armenologists of the future will call him a *Great* historian, as his work has an international value.

In the book devoted to the Mkhitarist Congregation of Venice the author succeeded in showing the readers the painful path which Mkhitar Sebastatsi had to pass through: he was a man of extraordinary bright thought and great initiative, almost a superman, who received in 1717 the Saint-Lazarus Isle as a gift from the Venice Senate and made it a center of science and illumination, thanks to his creative and indefatigable labor. Mkhitar Sebastatsi was exacting to himself and demanded the same from the Congregation members. V. Langlois presents the achievements attained during the abbotships of Mkhitar, Stepanos Agonts and Ed. Hurmuzian, when the reputation of the Congregation Academy members became known all over Europe and their works reached Armenia and all countries where Armenian communities existed.

The second part of the book is devoted to the history and literature of Armenian people, from the 4th century to the beginning of the 19th century. The book shows how well Victor Langlois, the French Armenologist was acquainted with the literature printed at his time, with Armenian historians, Armenian translations and manuscripts.

The work devoted by Victor Langlois to the Congregation of Venice has not lost its scientific and philological value up to now.